

FEMINISTICKÁ POLITICKÁ EKONOMIE – ANALYTICKÝ RÁMEC PRO INTERPRETACI KRIZE GLOBÁLNÍHO KAPITALISMU? /

VERONIKA ŠPRINCOVÁ, MIROSLAV JAŠUREK

Feminist Political Economy – An Analytical Framework for Interpretation of the Crisis of Global Capitalism?

Abstract: The article introduces feminist political economy as an analytical tool or interpretative frame for exploring current economic crisis. In the beginning of the article, the authors focus on the wider context of feminist theories and approaches to capitalism within their development. The point is to show that contemporary feminist critiques of global capitalism tie in with the earlier tradition of feminist thought. In the next part, the authors introduce the theoretical grounds and basic theses of feminist political economy through the work of V. Spike Peterson and J. K. Gibson-Graham. The last part of the article focuses on specific issues linked to the current crisis of global capitalism and on the questions raised by this approach. The main questions are: how can we describe the crisis and what solutions can we search for? Is it a crisis of the hegemonic capitalist mode of production, a crisis of the capitalocentrist order, or just a crisis of certain institutions? Is the current economic crisis only a negative phenomenon, or does it open the way to establishing alternative paradigms to that of the global hegemony of capitalism?

Keywords: feminist political economy, capitalism, economic crisis

Současná finanční a hospodářská krize je jevem diskutovaným na různých fórech, avšak jen zřídka jsou tematizovány její genderové aspekty. Zaměříme se proto právě na feministickou politickou ekonomii jako analytický nástroj (či jako určitý rámec) pro zkoumání globálního kapitalismu a jeho krize. Feministická politická ekonomie není zcela novým přístupem, ale navazuje na delší feministickou tradici kritiky ekonomických procesů v „západních“ společnostech i v globálním měřítku. Zároveň je důležité uvést, že pojem „feministická politická ekonomie“ je velmi široký a zahrnuje v sobě celou řadu přístupů. V rámci tohoto článku používáme toto sousloví ve značně omezeném smyslu, označujeme jím směry feministické kritiky politické ekonomie hlavního proudu, které vycházejí z poststrukturalismu a postmarxismu. Cílem článku je představit možnosti feministické kritiky kapitalismu jako explikačního rámce ekonomických i společenských procesů v globalizované ekonomice.

V první části krátce načrtneme vývoj feministických teorií s ohledem na hledání zdrojů útlaku žen. Snahou je ukázat, že současné feministické kritiky globálního kapitalismu navazují na starší tradici feministického myšlení. V další části budou představena teoretická východiska a základní teze feministické politické ekonomie, na jejichž základě pak budou v závěru položeny konkrétní otázky spojené se současnou krizí globálního kapitalismu a možné odpovědi, které nabízí tento přístup.

Vedle „klasických“ feministických teorií jsou našimi hlavními inspiračními zdroji autorky V. Spike Peterson a J. K. Gibson-Graham („autorský amalgam“ Julie Graham a Katherine Gibson). Za důležité považujeme zmínit se v úvodu také o tom, že jako analytickou kategorii používáme *gender*, nikoli pohlaví, které vnímáme jako kategorii čistě empirickou.

Zároveň v souladu s V. Spike Peterson přihlížíme ke skutečnosti, že *gender* není jednorozměrnou kategorií, ale naopak kategorií velmi komplexní, a že všechny oblasti života jsou genderované (Nelson cit. in Peterson 2003: 31). Sandra Harding v této souvislosti zdůrazňuje, že feministické hnutí se zrodilo a vždy prolínalo a prolíná s jinými emancipačními či reformními hnutími. Genderová odlišnost je podle ní sice nejstarším, nejuniverzálnějším a nejmocnějším základem morálního hodnocení světa kolem nás,¹ zároveň je však nutné přihlídnout k tomu, že naše možnosti jsou mnohem hlouběji než *genderem* omezeny rasismem, diskriminací na základě třídní příslušnosti a kulturním imperialem (Harding 1986: 16n). Jinými slovy, analýza zaměřená pouze na *gender* je vždy nutně neúplná a neumožňuje tematizovat znevýhodnění na základě jiných aspektů identity jedince.

Hledání zdrojů útlaku v rámci vývoje feministických teorií

Pro feministické teorie bylo vždy klíčovou otázkou, kde vůbec hledat zdroj útlaku žen, aby jej bylo možné odstranit. V počátcích feministického hnutí, zejména v rámci liberálního feminismu tzv. první vlny, byl jako zdroj útlaku identifikován především širší společenský a právní kontext, který ženám upíral rovná práva. Jeho cílem tedy bylo zrovnoprávnění žen ve všech oblastech života, čili odstranění nerovností v rámci existujícího společenského systému (viz např. Pilcher, Whelehan 2004: 49). Některé myslitelky se však přiklonily k učení Marxe a Engelse² a jejich třídní analýze. Požadavky v rámci marxistického feminismu jdou dál a usilují o změnu celého společenského zřízení. Jako hlavní zdroj útlaku žen je v rámci tohoto proudu feministického myšlení identifikován ekonomický systém, a ženy jsou

tudíž pojímány jako třída (Tong 1995: 94; Pilcher, Whelehan 2004: 50). Kritiku tohoto přístupu nabízí Simone de Beauvoir, která naopak tvrdí, že ženy netvoří „třidu“³, nikdy nevystupují homogenně, netvoří soudržné „my“ – procházejí napříč různými třídami a ve všech mají, být v odlišné míře, podřadné postavení. Emancipace žen proto nemůže probíhat podle vzoru navrženého K. Marxem – biologický fakt odlišnosti nelze (na rozdíl od třídních antagonismů) zrušit (Beauvoir 1966: 14).

S nástupem tzv. druhé vlny začaly (částečně v návaznosti na S. de Beauvoir) představitelky radikálního feminismu⁴ jako primární zdroj útlaku žen identifikovat androcentrický řád (Pilcher, Whelehan 2004: 50). Kulturní proud radikálního feminismu se stal také východiskem pro teoretiky etiky péče. Tematizace péče je významná především ve vztahu k pojetí práce v domácnosti a k jiným činnostem založeným na péči o druhé, které jsou z čistě ekonomického hlediska neviditelné. Avšak zatímco marxistický přístup vnímá práci v domácnosti⁵ jako jednu z forem vykořisťování žen (Tong 1995: 96; podrobněji viz Malos 1980), představitelky kulturního proudu radikálního feminismu vnímají péči jako realizaci „ženských“ hodnot a vlastností (viz např. Mansbridge 1998). Jednou z nejvýznamnějších myslitelek zabývajících se systematicky otázkou péče je Carol Gilligan a její kniha *Jiným hlasem: O rozdílné psychologii žen a mužů* (Gilliganová 2001). Gilligan odděluje etiku spravedlnosti, kterou kritizuje za to, že vychází z „mužských“ (individualistických) hodnot, a etiku péče, která je naopak založena na důvěře a zodpovědnosti. Zuzana Kiczková a Mariana Szapuová (Kiczková, Szapuová 2005) v této souvislosti upozorňují, že je etika péče (nejen v pojetí Gilligan, ale zejména jejich pokračovatelek Tronto či Sevenhuijsen) relevantní k otázce řešení globálních problémů, jelikož je založena na hodnotách, které jsou univerzální, lze je aplikovat napříč kulturami a přizpůsobit je vždy konkrétnímu kontextu.

Přístup Carol Gilligan byl záhy kritizován kvůli nedostatečně reflektovaným *esencialistickým* předpokladům ve vztahu ke kategoriím „žena“/„ženy“ či „ženský“ i kvůli nekritickému pojmání žen jako homogenní skupiny (např. Kiczková 1999: 130). V kontextu tohoto článku je však důležité připomenout, že přístupy ovlivněné postmarxismem či poststrukturalismem (jako je právě proud feministické politické ekonomie, který v tomto článku představujeme a využíváme jako interpretační rámec) vnímají pojem esencialismu šířeji než jen ve spojení se ženami. Chantal Mouffe v souvislosti s radikálně-demokratickým projektem, který chápe jako boj proti různým formám útlaku a podřízení, volá po zpochybnění všech přístupů, které redukuji identitu na jedinou charakteristiku – to se týká nejen esenciálních *genderových* kategorií, ale i „humanismu, racionalismu a univerzalizmu“ (Mouffe 2005: 88).

Pro feministickou politickou ekonomii je nejrelevantnější socialistický feminismus, který zmíněné přístupy propojuje a zahrnuje *oba* zdroje útlaku žen ve společnosti – tj. jak ekonomickou sféru (kapitalismus), tak sféru kulturní (androcentrický řád).⁶ Jednou z nejvýznamnějších představi-

telek tohoto proudu feminismu je Zillah Eisenstein, která problematizuje právě vzájemný dialektický vztah kapitalismu a patriarchátu (Eisenstein 1979). Z. Eisenstein upozorňuje, že ani marxistická analýza sama o sobě, ani izolované teorie radikálního feminismu nestačí k vysvětlení útlaku žen ve společnosti. Navrhuje proto jejich propojení a tento komplexní přístup označuje jako „socialistický feminismus“ (Eisenstein 1979: 5n).

Ještě než přikročíme přímo k problematizaci globálního kapitalismu a jeho krize, je důležité upozornit na nutnost vnímání kategorie genderu v rámci feministické politické ekonomie⁷ v širší perspektivě. V. Spike Peterson ve své knize *A Critical Rewriting of Global Political Economy* (Peterson 2003) vychází jak z feministických, tak i z postkoloniálních teorií. Zahrnutí širší genderové perspektivy ilustruje na příkladu rozvojových studií,⁸ pro jejichž vývoj byl důležitý přechod od přístupu „women in development“ (WID) k přístupu „gender and development“ (GAD) (Peterson 2003: 24). Přístup WID si podle ní kladl za cíl ukázat, že ženy jsou z rozvojových programů vyloučeny, a snažil se o jejich zapojení do modernizačních procesů (Peterson 2003: 30). Zde je však třeba si znovu uvědomit, že kategorii „ženy“ nelze pojímat jako homogenní (Peterson 2003: 29) a problematizovat tak liberální a pozitivistické předpoklady tohoto přístupu (Peterson 2003: 32). Ne na všechny ženy dopadají důsledky globálního kapitalismu stejně a může docházet k tomu, že ženy budou utlačovány ze strany jiných žen (Peterson 2003: 33n). Vhodnější je tedy přístup GAD, který se zaměřuje na otázku intersekcionality,⁹ tj. protínání různých aspektů znevýhodnění. V rámci analýzy proto není možné zkoumat pouze gender, ale je potřeba zahrnout i „vztahy mezi globálními kulturními, etnickými, rasovými, genderovými a národnostními hierarchiemi“ (Peterson 2003: 32). I na tyto kategorie lze navíc aplikovat metodu genderové analýzy, protože marginalizované skupiny – a diskursy, které se k nim vážou – jsou zpravidla feminizované, resp. konstruované jako „druhé/druzi“ (Peterson 2003: 28; srov. Said 2003, v souvislosti s kulturními reprezentacemi „rasových“ odlišností např. Hall 2003: 239–269).

Feministická (mezinárodní) politická ekonomie

V tomto článku představujeme pouze úzké pojetí feministické politické ekonomie, jejíž východiska spatřujeme jednak v socialistickém feminismu (kapitalismus a patriarchát jako dva zásadní zdroje útlaku ve společnosti), jednak v poststrukturalistickém myšlení (konkrétně v postmarxismu). Dříve než se budeme věnovat podrobnějšímu zkoumání tohoto proudu feministické politické ekonomie, který považujeme za relevantní ke zkoumání současné krize globálního kapitalismu, zastavíme se krátce u politické ekonomie jako takové.

John Ravenhill uvádí konvenční dělení politické ekonomie na tři základní proudy: realistický, marxistický a liberální (Ravenhill 2008: 29). Pro feministické myšlení je relevantní především marxistický proud, zbývající dva tedy ponecháme stranou (pro jejich podrobnější představení viz

Ravenhill 2004: 29–36, 41–45). Základním předpokladem marxistické politické ekonomie je tvrzení, že „kapitalismus může být dynamickou entitou pouze tehdy, když jsou potřeby tohoto systému násilně upřednostňovány před právy jednotlivců na to žít jako autonomní lidské bytosti“ (Ravenhill 2008: 36). Ačkoli si toho mnohdy nejsme vědomi, veškerá naše práce napomáhá tomu, aby se kapitalistický systém neproblematicky reprodukoval dále. Podstatou kapitalismu je podle K. Marxe to, že násilně podržuje většinu jakékoli společnosti implicitnímu souhlasu s vykořisťováním a dalšími nespravedlnostmi, které jsou na ní páčány (Ravenhill 2008: 37).

Základní Marxovy myšlenky byly později aplikovány i na mezinárodní kontext – J. Ravenhill hovoří o „mezinárodní“ politické ekonomii (c.d.). Tento přístup se již nezaměřuje na izolované společnosti a národní státy, ale na globální ekonomické procesy a jejich důsledky. Zejména na skutečnost, že vedlejším produktem globalizačních procesů je vznik transnacionální kapitalistické třídy, která již nepodléhá regulačním procesům v rámci jednotlivých států (Ravenhill 2008: 38; srov. Robinson 2009: 100–104). Variantou tohoto přístupu je „strukturalistická“ mezinárodní politická ekonomie, která se nezaměřuje primárně na rekonstrukci Marxova výkladového rámce a termínů, které používá, jelikož skutečný základ mezinárodní politické ekonomie hledá v Leninově snaze o internacionalizaci základních Marxových myšlenek. V. I. Lenin považoval imperialismus za „nejvyšší stadium kapitalismu“ a pozornost tak zaměřil na aplikaci Marxovy třídní analýzy na vztahy mezi jednotlivými státy¹⁰ (c.d.). V tomto trendu strukturalistická mezinárodní politická ekonomie pokračuje a promýšlí Leninovy myšlenky s ohledem na současný globalizovaný svět.¹¹

Zcela jiný přístup nabízejí proudy, které J. Ravenhill označuje jako „radikální“ a „kritické“ a mezi něž řadí i feministickou mezinárodní politickou ekonomii. Radikalita se podle něj projevuje v přesvědčení, že kapitalistický systém je založen na reprodukci patriarchálních sociálních vztahů a měl by být proto celý přebudován. Kritičnost se projevuje v odkrývání duální struktury kapitalistické ekonomie a patriarchální společnosti – ekonomie a společnost tedy nejsou vnímány jako oddělené sféry, ale naopak jako sféry lidské existence, které jsou na sobě vzájemně závislé (Ravenhill 2008: 39).

V. Spike Peterson podobně jako John Ravenhill upozorňuje na roli kritického feministického přístupu v analýze konvenční politické ekonomie a globálního kapitalismu. Feministická kritická analýza (společně s kritickými nástroji postkoloniálních studií) podle ní využívá interdisciplinární a multidimenzionální přístupy, které umožňují identifikaci skrytých vztahů mezi různými aspekty globalizace a dekonstrukci toho, co ekonom Jagdish Bhagwati nazval mýtem neoliberalismu (Peterson 2003: 150). J. Bhagwati v souvislosti s promýšlením pozitivních a negativních aspektů (ekonomické) globalizace hovoří na několika místech i o asijské finanční krizi v 90. letech 20. století. Tato krize však nebyla pouze krizí lokální – důsledky selhání asijských ekonomik

se výrazně projevily v globálním měřítku (Bhagwati 2004: 199). Jednou z jeho základních premis je tvrzení, že tato krize odhalila iluzorní povahu přesvědčení o tom, že uvolňování trhu zajistí neustálý růst ekonomiky.

Překotné uvolňování trhu totiž sice napomohlo překotnému růstu asijských ekonomik, zároveň se však stalo i jejich zkázou (Bhagwati 2004: 7, 199). Nestálost a ohroženost světové ekonomiky se podle Bhagwatiho zvyšuje s postupujícím propojováním národních/regionálních trhů. Mezinárodní ekonomie je totiž vystavena mnohem větším konkurenčním tlakům, které působí v podstatě ze všech stran. Tyto tlaky se projevují mimo jiné vyloučením „férového“ obchodu ze sféry globálního trhu¹² (Bhagwati 2004: 12). Absence férovosti se projevila nejen ve způsobu produkce a nastavení pracovních podmínek, ale i při hledání příčin asijské finanční krize. V zájmu udržení mýtu neoliberalismu byly z krize obviňovány výlučně její oběti – asijské ekonomiky tak údajně „spáchaly harakiri, místo aby byly popraveny“ (Bhagwati 2004: 200).

V. Spike Peterson v této souvislosti připomíná Jacqueline Best a jí uváděné tři základní předpoklady životaschopnosti kapitalistické ekonomiky (Peterson 2003: 150n, 165). Prvním z nich je hypotéza efektivního trhu, představa o tom, že právě trh nejefektivněji absorbuje a distribuuje informace, a tržní ceny jsou tudíž věrným obrazem reálné ekonomiky. Druhý, nazývaný základním teorémem ekonomiky blahobytu, je založen na přesvědčení, že trh poskytuje nejlepší alokaci zdrojů a zajišťuje tak největší možný společenský blahobyt. Třetí – hypotéza racionálních očekávání – vychází z antropologického pojetí člověka jako *homo oeconomicus* a role instrumentální racionality (Peterson 2003: 150, 169n). Všichni účastníci a účastnice trhu směřují „přirozeně“ ke správnému ekonomickému modelu. V. Spike Peterson v souladu s J. Bhagwatim upozorňuje na to, že tyto hypotézy byly účinné a jasně vyvráceny již v krizích, které předcházely celosvětové finanční krizi v roce 2008, ovšem ekonomický a politický diskurs hlavního proudu – věrný mýtu neoliberalismu – se zaměřil pouze na zlepšení či vylepšení existujících institucí a praktik (Best 2002 in Peterson 2003: 150). Výsledkem je pokračující a masivní šíření ekonomické kultury neoliberalismu, představy o tom, že pokračující liberalizace je jedinou možnou alternativou. Jacqueline Best v této souvislosti užívá pojem *globální tržní civilizace* (Best 2006). V. Spike Peterson ve své knize přesvědčivě ukazuje, že šíření ekonomické kultury neoliberalismu je strategie kolonizující, paternalistická, strategie, která využívá západního diskursu pokroku a „modernizace“ (Peterson 2003: 151).

Alternativní přístupy (Bhagwati, Stiglitz, Soros citováni in Peterson 2003: 153) kritizují ekonomické teorie hlavního proudu a tvrdí, že nejsou schopné analyzovat rizikové tendence tržního kapitalismu a postupující liberalizace, natož se vážně zabývat tím, na koho tato rizika dopadají v situaci, kdy ke krizi skutečně dojde. Specifickou alternativu představují ekonomické teorie vycházející z marxismu. Ty chápou současnou ekonomickou krizi jako krizi z nadměr-

né akumulace, vyostřenou fenoménem globalizace. Krize je však způsobena rozpory, které jsou kapitalistické ekonomice vlastní (např. Robinson 2009; Foster, Magdoff 2009).

V. Spike Peterson vedle samotné analýzy globálního kapitalismu a jeho dopadů tematizuje také možnosti feministického přístupu k analýze globálního kapitalismu a jeho krizí. Všímá si toho, že většina analýz, jak hlavního proudu, tak alternativních (kritických), postrádá genderové aspekty – ženy jsou buď zcela zneviditelnovány, nebo přinejmenším marginalizovány (Peterson 2003: 9n, 14n, 26).

Poststrukturalistická feministická kritika politické ekonomie

Proč k této marginalizaci dochází? Propracovaný analytický rámec, který odhaluje složité mechanismy zneviditelnování (nejen žen) v ekonomických analýzách a ekonomických politikách, které z těchto analýz vycházejí, nabízejí ekonomické geografky Julie Graham a Katherine Gibson, které působí jako „autorský amalgam“ J. K. Gibson-Graham (stejně jako autorky samy proto budeme v dalším textu při odkazování na ně užívat singuláru).

Ve své knize *The End of Capitalism (As We Knew It)* J. K. Gibson-Graham vypracovává komplexní kritiku politické ekonomie vycházející z poststrukturalistického feminismu a postmarxismu (Gibson-Graham 2006: 5). Základem jejího alternativního přístupu je identifikace hegemonní kapitalistické ekonomiky jako diskursivního artefaktu (Gibson-Graham 2006: 3n). Všímá si toho, že kapitalistická ekonomika funguje ve společnosti jako jakási jednotící monolitická struktura (americká kritická teoretička Eve Kosofsky Sedgwick hovoří o tzv. vánočním efektu (Christmas effect) – Gibson-Graham 2006: xxxviii) a produkuje specifickou formu společenské reprezentace, která má tendenci vše sjednocovat pod společného jmenovatele. Kosofsky Sedgwick poznamenává, že to, co je na Vánocích tak skličující, je způsob, jakým se všechny společenské instituce spojují a hovoří jedním hlasem, veškerý společenský provoz se bez ohledu na to, co se ve společnosti skutečně děje, zabývá pouze Vánocemi. Kosofsky Sedgwick tuto metaforu původně aplikuje na soubor očekávání, která se týkají sexuality a jejího vlivu na individuální životy. To, co se zdá být předmětem individuální volby, se pak ukazuje jako výsledek celoživotních utlačivých praktik. Podle J. K. Gibson-Graham je tuto metaforu možné stejně dobře uplatnit na analýzu fungování kapitalismu – a to jak v praxi, tak v recepci společenskovědních teorií (c.d.). Pojem kapitalismu – podobně jako Vánoce v západních společnostech (přinejmenším vždy v prosinci) – má privilegované postavení v jazyce společenské reprezentace (Gibson-Graham 2006: 2). J. K. Gibson-Graham upozorňuje na to, že např. americká společnost je relativně neproblematicky označována jako kapitalistická, zatímco pokud by byla označována jako společnost křesťanská a heterosexuální (většina obyvatel vyznává křesťanství a jsou heterosexuálové/ky), bylo by to považováno za vylučující a nelegitimní. Co dává kapitalismu toto privilegované postavení ekonomického a společenského deskriptoru –

a to včetně relativní neproblematičnosti tohoto pojmu ve společenských vědách?¹³

J. K. Gibson-Graham při hledání odpovědi na tuto otázku využívá pojmu falocentrismus¹⁴ a aplikuje jej na analýzu převládajícího ekonomického diskursu (Gibson-Graham 2006: 6). Francouzská teoretička Luce Irigaray používá pojem falocentrismus pro vysvětlení podřízení ženské autonomie normám, ideálům a modelům, které jsou mužské. Falocentrismus tak vlastně zachází se dvěma pohlavími (mužským a ženským), jako by byly pohlavím jedním, resp. jako by byly variacemi na jedno pohlaví. Žena je tak situována do role inferiorního, kastrovaného pohlaví. Pokud jsou všechny systémy reprezentace falocentrické, dochází k redukci dvou diskursů na diskurs jediný – „patriarchální symbolický řád neponechává prostor nebo formu reprezentace pro ženskou autonomii“ (Grosz 1990: 174). Podle J. K. Gibson-Graham funguje kapitalistický systém reprezentace stejně jako systém falocentrický – jedná se tedy o systém *kapitalocentrický*. Ostatní nekapitalistické ekonomické formy produkce a reprodukce (a samozřejmě i ne-ekonomické aspekty společenského života) jsou interpretovány v referenčním rámci kapitalismu.¹⁵ Buď jsou identifikovány jako identické s kapitalismem – a tudíž jsou přijímány pozitivně, nebo naopak jako více či méně kvalitní imitace, které je potřeba vylepšit, zdokonalit nebo prostě přizpůsobit kapitalistické ekonomické formě. Tento diskursivní artefakt má i svůj prostorový aspekt – nekapitalistické ekonomiky jsou situovány v „periferních“ ekonomicky „nerozvinutých“ zemích, stejně tak nekapitalistické způsoby produkce¹⁶ v zemích vyspělých jsou situovány na periferii společenského života (Gibson-Graham 2006: 6, 69) – a jsou výrazně feminizované (ekonomika domácnosti).

Úkolem feministické kritiky je tedy podle J. K. Gibson-Graham dekonstrukce tohoto diskursivního artefaktu, ekonomického monismu a hegemonie kapitalistické formy produkce pomocí performativní síly ekonomické reprezentace nekapitalistických ekonomických praktik. J. K. Gibson-Graham zde využívá Althusserova pojmu *naddeterminace* a teorie radikální a pluralitní demokracie Ernesta Laclaua a Chantal Mouffe. Louis Althusser se svým pojmem *naddeterminace* (overdetermination, fr. orig. *surdétermination*) snaží překonat zjednodušující ekonomistický výklad vztahů mezi základnou a nadstavbou. Podle L. Althussera neexistuje jediná (kauzální) příčina historického vývoje, naopak dochází k vzájemnému ovlivňování různých konfigurací společenských vztahů (Barša, Císař 2004: 31–33). Práce E. Laclaua a C. Mouffe je pro J. K. Gibson-Graham významná nejen svou kritikou marxistického ekonomického determinismu (Laclau, Mouffe 2001: 75–85), ale i pojetím identity jako otevřené, radikálně nekompletní, nezakotvené, plovoucí struktury (Laclau, Mouffe 2001: 96, 114–122). E. Laclau a C. Mouffe kritizují pojetí fixované identity jako základu pro požadavky různých společenských skupin, zejména ekonomicky definovaných tříd, a navrhuje novou, antiesencialistickou strategii při vytváření nové hegemonie, která bude schopná čelit vládnoucí hegemonii. Společnou

charakteristiku tvoří situace diskriminace či útlaku – a požadavky všech skupin je potřeba redefinovat tak, aby se jejich partikulární situace nestaly překážkou formování hegemonie založené na distinkci vládnoucích a ovládaných. Podobně je podle J. K. Gibson-Graham potřeba pohlížet na ekonomiku. Ani ta není unifikovaným prostorem s pevně fixovanou kapitalistickou identitou (Gibson-Graham 2006: 12).

Strategie dekonstrukce kapitalismu jako diskursivního artefaktu má dvě roviny. Nejprve je třeba vůbec zkonstruovat hegemonii kapitalismu jako něčeho, co je předmětem teoretického zkoumání, nikoli pouhým předpokladem (Gibson-Graham 2006: 18). Sama kapitalistická identita se tak odhaluje jako hybridizovaná a nahodilá. Teprve pak je možné přistoupit k dekonstrukci binárního vztahu kapitalismu – nonkapitalismu prostřednictvím již zmíněné anti-esencialistické strategie, kterou umožňuje pojem naddeterminace jako explikační rámec (Gibson-Graham 2006: 13). J. K. Gibson-Graham však připouští, že nekapitalistické diskursy jsou v porovnání s kapitalismem nedostatečné, kapitalocentrismus je stále udržuje v podřízeném postavení a jejich dekonstruktivní potenciál je tak velmi omezený (Gibson-Graham 2006: 18). Uvědomuje si také, že kapitalistická ekonomika uniká konceptualizaci; nonkapitalismus je stále pouze podřizován či zneviditelnován a kapitalismus je naopak situován do narativního centra celého systému. Marginalizuje tak vůbec možnost konceptualizace nekapitalistických forem a nekapitalistického vývoje. Existují-li produkční formy, které jsou funkční a efektivní (příkladem mohou být družstva nezávislých výrobců kávy ve Střední Americe), jsou diskursivně uchopovány jako formy kapitalistické (Gibson-Graham 2006: 41). Kapitalismus tak převádí heterogenitu a diverzitu ostatních forem na svou identitu – J. K. Gibson-Graham zde poznamenává, že nonkapitalismus se má ke kapitalismu podobně jako žena k muži v patriarchátu (Gibson-Graham 2006: 44). Základem dekonstrukce kapitalismu však zůstává tematizace nekapitalistických ekonomických vztahů.

Stephen Resnick a Richard Wolff upozorňují na to, že procesy přivlastňování nadhodnoty práce (vykořisťování) a distribuce této nadhodnoty, které označují jako *třídní* procesy, existují všude tam, kde existuje práce (domácnosti, rodinné podniky, školy, korporace atd.) (Resnick, Wolff citováni in Gibson-Graham 2006: 17). Diferenciace a separace různých forem třídních procesů vytváří možnost pro tematizaci jejich vzájemných interakcí – a tudíž problematizaci inherentní dominance kapitalistických třídních vztahů. J. K. Gibson-Graham na několika vybraných příkladech z praxe (dělník vlastní akcie nadnárodních korporací, žena s vyšším vzděláním v domácnosti) ukazují, že tradiční pojetí třídy (a z něj vycházející binární konceptualizace společenského antagonismu) v současné společnosti neposkytuje funkční nástroje pro podrobnou analýzu nerovností a vztahů nadvlády (Gibson-Graham 2006: 59–63).

Typickým příkladem jsou sebezaměstnané osoby (například burzovní makléř či makléřka), které si – při použití výkladového aparátu tradiční marxistické třídní analýzy –

přivlastňují nadhodnotu své vlastní práce (Gibson-Graham 2006: 18). Jedná se tak vlastně o nekapitalistický způsob produkce, který je však hegemonním diskursem kapitalocentrismu uchopován jako modelový *kapitalistický* způsob produkce (srov. idealizovanou postavu kapitalistického individualisty Johna Galta v románu Ayn Rand *Atlas Shrugged*). Na základě této argumentace J. K. Gibson-Graham kritizuje starší feministické analýzy, které konceptualizují vykořisťování žen v domácnosti jako netřídní proces (Gibson-Graham 2006: 64), a ukazuje, jak se nekapitalistické formy ekonomických vztahů v domácnosti vzájemně ovlivňují se vztahy kapitalistickými (Gibson-Graham 2006: 59–70). Následně se věnuje tradiční marxistické kategorii třídy a různým pokusům o její redefinici,¹⁷ přičemž vychází z pojetí společnosti jako komplexní a neuzavřené ne-jednoty (Gibson-Graham 2006: 58). Třída je v jejím pojetí vyvázaná jak z tradiční binární opozice (a jednoduchého třídního antagonismu), tak i ze složitějších (přesto však fixovaných) pojetí, která ji chápou jako výslednici několika faktorů. Tato koncepce vychází ze starších prací S. Resnicka a R. Wolffa, kteří redefinují tradiční marxistickou politickou ekonomii na základě Althusserova pojmu naddeterminace (Resnick, Wolff 1982: 70–72). Jejich cílem je vyvázat marxistickou teorii z ekonomického determinismu – třída není pojímána jako esenciální kategorie, ale jako konceptuální nástroj umožňující analyzovat principiální nekonečnost společenských procesů. Kombinace pojmu třídy a naddeterminace tak umožňuje analyzovat vzájemné naddeterminované vztahy třídních a netřídních procesů, které dohromady tvoří společnost (c.d.). Třída sama je tedy pojímána jako *naddeterminovaný* sociální proces. Znamená to, že může nabývat různých forem, které vedle sebe mohou koexistovat. Podle J. K. Gibson-Graham je navíc samotný proces produkce naddeterminovaného vědění rozporný. Každá analýza konkrétních třídních procesů totiž samozřejmě zahrnuje porušení původního předpokladu naddeterminace – radikální nemožnosti redukce společenské reality. To však podle ní neznamena absenci vypovídací schopnosti takové analýzy, odlišuje ji však od přístupu, jehož základním předpokladem je esence. Naddeterministický diskurs sice nemůže dokonale reflektovat naddeterminaci a podobně jako esencialistický diskurs produkuje jistou formu nutnosti, ta je ovšem důsledkem samotné analýzy a postrádá (ve srovnání s diskursem esencialistickým) jakoukoli ontologickou privilegovanost (Gibson-Graham 2006: 56).

Globalizace – otevřený prostor dekonstrukce kapitalocentrismu?

Globalizaci pojímá J. K. Gibson-Graham jako soubor procesů, které zásadním způsobem integrují svět pomocí růstu mezinárodního obchodu, internacionalizace produkce,¹⁸ stále se zvyšující intenzity komunikace a šíření komodifikované kultury (Gibson-Graham 2006: 121). William Robinson navíc upozorňuje, že komodifikace se šíří nejen extenzivně – do regionů, které se dosud nacházely mimo systém kapitalistické komoditní produkce –, ale také intenzivně,

komodifikace se prohlubuje a zasahuje celé systémy, které jí dosud nepodléhaly – například oblasti veřejných služeb (Robinson 2009: 36n). J. K. Gibson-Graham při analýze globalizace využívá tezi feministické teoretičky Sharon Marcus, která se týká role znásilnění v patriarchální společnosti (Gibson-Graham 2006: 76–81). Znásilnění je podle S. Marcus inherentní realitou patriarchátu, je v jistém smyslu stále přítomné – a zásadně a neustále ovlivňuje postavení žen ve společnosti. Podobně je to podle J. K. Gibson-Graham s fenoménem globalizace – „znásilnění se stává globalizací, muži kapitalismem (...) a ženy ‚druhými‘ kapitalismu“ (Gibson-Graham 2006: 121). Kapitalismus si v procesu globalizace přivlastňuje prostor, který předtím patřil nekapitalistickým formám ekonomických vztahů, je prezentován jako přirozeně silnější (stejně jako muž ve vztahu k ženě) a proniká nekapitalistickými formami a tím si je přivlastňuje (Gibson-Graham 2006: 125). Toto přivlastňování však není lineární a neprodukuje jednoduché výsledky.

J. K. Gibson-Graham v návaznosti na předchozí feministické výzkumy poukazuje na to, že „pronikání“ nadnárodních korporací do zemí „třetího světa“ má důsledky na nekapitalistické (třídní) ekonomické vztahy a vytváří komplexní sociální formace, které nejsou pouze či dominantně kapitalistické (Gibson-Graham 2006: 131). Komodifikace nových oblastí ekonomických i neekonomických vztahů ovlivnila například zapojení žen v třídních procesech domácností – a některé ženy byly zapojením do systému kapitalistického vykořisťování osvobozeny od nekapitalistického vykořisťování v domácnosti. Globální kapitalismus, resp. postfordismus, se navíc podle Pamelý Odih vyznačuje zrušením distinkce mezi produkcí a reprodukcí a časoprostorového rozdělení pracovního místa a domácnosti. P. Odih zde uvádí příklad švadlen v zemích „třetího světa“, které šijí doma a zásadně se tak podílejí na udržování globálního kapitalismu, zároveň ale vedou samostatnou domácnost, a jsou tedy zbaveny patriarchální nadvlády manžela (Odih 2007: 131–148). Podobně argumentuje i J. Bhagwati, který si klade otázku, zda je ekonomická globalizace pro ženy přínosná, či nikoli. Na příkladu Japonska ukazuje, že díky přesunu japonských manažerů do Spojených států amerických se jejich ženy setkaly s rovnějším zacházením a jejich děti byly socializovány v méně tradičních (i z hlediska genderových rolí) podmínkách. Po návratu domů se tyto rodiny staly činiteli sociálních změn, které byly dále posíleny jinými projevy globalizace – např. nárůstem počtu japonských studujících na „západních“ univerzitách (Bhagwati 2004: 74n).

Jiným příkladem je nerovnost v odměňování ve Spojených státech amerických. Díky mezinárodní konkurenci byly mnohé firmy donuceny opustit genderové předsudky a snížit (případně zcela eliminovat) rozdíly v platech žen a mužů (Bhagwati 2004: 75n). J. Bhagwati však vedle toho předkládá i negativní dopady globalizace na ženy. Jako první příklad¹⁹ uvádí globální řetězce péče, který teoreticky rozpracovala Arlie Russel Hochschild (Hochschild 2008). Podstatu tohoto fenoménu ilustruje na migrantkách, které se za peníze starají o děti a domácnost jiných (bohatších) žen,

zatímco o jejich děti se starají jiné osoby (sestry, babičky nebo jiné ženské příbuzné) – všechny ženy v tomto řetězci jsou však (v různé míře) znevýhodněny. Migrantky jsou navíc nuceny vyjednávat podstatu své mateřské role – na jedné straně se snaží rodinu finančně zabezpečit, což jim na straně druhé neumožňuje o děti celodenně pečovat (Bhagwati 2004: 76n). Negativní důsledky globalizace pro ženy lze podle J. Bhagwatiho shrnout do tří základních bodů: migrace a práce v cizích domácnostech, která je často (zejména na Středním východě) spojena se zneužíváním žen; sexuální turistika; nárůst obchodu se ženami (Bhagwati 2004: 89).

J. K. Gibson-Graham z různých příkladů komplexního vzájemného ovlivňování vyvozuje, že globalizaci je také možné chápat jako cosi, co naddeterminuje vznik odlišných nekapitalistických třídních procesů (Gibson-Graham 2006: 132).

Podobně protikladné efekty může mít šíření kapitálu. Dále upozorňuje na to, že deregulace finančních trhů a vize globální ekonomiky založená na plně mobilním kapitálu může vést k dekonstrukci, respektive pronikání nekapitalistických třídních vztahů do zdánlivě uzavřeného a monolitického „těla“ kapitalismu. Tyto tendence se podle ní projevují rostoucím počtem samostatně výdělečně činných osob nebo rodinných podniků právě s pomocí globálního finančního sektoru (Gibson-Graham 2006: 138).

Kapitalismus ve své globalizované podobě – být ve skutečnosti rozporný, hybridizovaný a heterogenní – se navenek stále manifestuje jako hegemonie. J. K. Gibson-Graham tuto hegemonii podobně analyzuje jako jednotu, singularitu a totalitu. Jednota se projevuje tak, že kapitalismus do sebe dokáže inkorporovat kritiku,²⁰ učinit ji součástí své „architektury“. Singularita se projevuje tak, že kapitalismus se prezentuje jako něco, co nemá ekvivalent, co je kategorií samo o sobě – a efektivně tak znemožňuje možnost prosazení alternativy. Totalita kapitalismu se projevuje tak, že i nekapitalistické formy ekonomických vztahů jsou prezentovány jako něco, co existuje v rámci kapitalismu (Gibson-Graham 2006: 251–258).

Redefinice globálního kapitalismu tedy musí začít dekonstrukcí těchto charakteristik. Kapitalismus s velkým „K“ se pak stane pouhým *kapitalismem* a diskursivní pole se otevře tematizacím nekapitalistických forem ekonomických vztahů. J. K. Gibson-Graham uvádí příklad netržních transakcí a jejich významné role v rámci globální ekonomiky (Gibson-Graham 2006: 261). Opuštění kapitalocentrického paradigmatu pak může otevřít prostor pro tematizaci různých forem ekonomických vztahů na základě pojmu vykořisťování a pro formulaci nové demokratické socialistické politiky (Gibson-Graham 2006: 264).

J. K. Gibson-Graham tak jinými cestami dochází k podobnému cíli jako Zillah Eisenstein.²² Ačkoli jsou oba přístupy zakotveny v odlišných teoretických rámcích, jejich výchozí předpoklady i výsledky, k nimž docházejí, se v mnohém prolínají. Připomeňme tedy, že jak Z. Eisenstein, tak J. K. Gibson-Graham vycházejí z předpokladu, že je nutné kriticky přistupovat ke dvěma základním spolupůsobícím zdrojům útlaku ve společnosti – tedy patriarchátu a kapitalismu. Ač-

koli se Z. Eisenstein pohybuje v rámci konvenčnějších teorií, dochází k závěru, že je nutné formulovat nový směr myšlení i politické akce, a tím je socialistický feminismus. J. K. Gibson-Graham zde dochází k velmi podobnému závěru, a požaduje proto formulaci nové socialistické politiky. Tuto „novost“ je třeba chápat ve dvou významech – jednak jako aktualizaci socialistické politiky a jednak jako aktualizaci socialistického feminismu. Akcent je tedy v souladu s J. K. Gibson-Graham kladen na rozšíření spektra ekonomických (kapitalistických i nekapitalistických) vztahů a pochopení logiky kapitalocentrismu, které je nezbytné pro jeho dekonstrukci.

Rozdíl mezi přístupem Z. Eisenstein a J. K. Gibson-Graham by bylo možné uchopit v návaznosti na teorii Rosemary Hennessy jako rozdíl mezi socialistickým a materialistickým feminismem (Hennessy 1993: 3–5). Materialistický feminismus podle R. Hennessy kriticky zhodnocuje poststrukturalistickou kritiku marxismu a nabízí způsob, jak sloučit radikální poststrukturalistické přístupy k pojmu subjektu a feministické politické cíle. Feministická kritika politické ekonomie v pojetí J. K. Gibson-Graham se však z tohoto proudu vymyká, neboť sice kritizuje absenci ekonomické dimenze v postmarxistické teorii E. Laclaua a C. Mouffe, zároveň však přijímá naddeterministický pojem třídy, který je podle R. Hennessy příliš odtržený od ekonomické roviny sociálních formací (Hennessy 1993: 23).

Současná hospodářská krize z pohledu feministické politické ekonomie

Tematizace hospodářských krizí není pro feminismus nijak nová. Ve sborníku *Women and the World Economic Crisis* sestaveném Jeanne Vickers (Vickers 1991) jsou představeny různé přístupy především k otázce dopadů ekonomické krize na ženy, ilustrované na příkladech konkrétních států. Právě absence genderové perspektivy přiměla autorky k tomu, aby se nad otázkou příčin, mechanismů a dopadů krize zamyslely s ohledem na ženy.

V rámci tohoto článku se však zaměříme konkrétně na současnou hospodářskou krizi z pohledu feministické politické ekonomie. Současnou krizi tak můžeme považovat spíše za symptom širšího strukturálního problému uvnitř kapitalismu samotného, který však není v rámci konvenčních přístupů tematizován. Viditelná je pouze momentální kumulace různých negativních jevů, zejména „výbuch“ na kapitálových trzích způsobený hypotečními úvěry, který může být interpretován jako „zhroutení“ celého systému. Problém je však v tom, že krize bývá často pojímána pouze v souvislosti s ekonomikou a kapitalistickým způsobem výroby a například právě genderový aspekt zůstává v pozadí a neřeší se. Navrhovaná protikrizová opatření se pak pohybují stále ve stejném (ekonomickém či kapitalistickém) paradigmatu.

Krize je tedy pojímána pouze jako ekonomická krize, krize trhu, která se jiných institucí explicitně nedotýká. Logickým východiskem z ní je tudíž regulace trhu. Prizmatem feministické politické ekonomie však můžeme nahlédnout

krizi i v hlubších strukturách či institucích, jako je genderová dělba práce, nerovná distribuce statků mezi státy či různými částmi světa a mezi ženou a mužem, a to jak v domácnosti, tak na pracovním trhu. Krizí prochází i „tradiční“ uspořádání rodiny – model nukleární rodiny, kde otec zaujímá roli živitele a matka roli pečovatelky. Přetrvávání tohoto modelu a jeho nedostatečnost se projevuje v různých scénářích chování žen a mužů v reakci na krizi.

Typickými (i když značně zjednodušenými a schematickými) příklady jsou reakce letušek na jedné a manažerů na druhé straně na aktuální ohrožení nezaměstnaností v důsledku světové finanční krize. Zatímco ženám jejich tradiční úloha matek a pečovatelek otevírá možnost odejít z pracovního trhu a založit rodinu (podrobněji Vránová 2009), muži jsou konfrontováni se svou rolí živitele rodiny. Ve snaze udržet si alespoň formálně svůj status se krátce po zhroutení kapitálových trhů objevil fenomén manažerů v newyorském Financial District, kteří každé ráno odjíždějí v oblecích mimo domácnost a v kavárnách Starbucks si přes internet hledali nové zaměstnání. Kritické teorie tedy mohou krize využít jako dobrou příležitost k tomu poukázat právě na hlubší struktury, které jsou dlouhodobě v krizi a k ekonomickým problémům přispěly nebo byly kvůli ní vyostřeny.

Zároveň je však nutné položit si otázku: Co dál? Možná odpověď na ni je dvojitá. První možností je pouze napravit chyby a vrátit se k „autentickému“ kapitalismu, obnovit důvěru v něj a zapomenout. Tuto variantu komentuje Slavoj Žižek v knize *First as Tragedy, Then as Farce*: „Nebezpečí spočívá v tom, že převládající narativ nám umožní dál snít sen místo toho, aby nás z něj probudil. A tady bychom si měli začít dělat starosti – nejen s ekonomickými dopady krize, ale se zřejmým pokusem znovu vyvolat ‚válku proti terorismu‘ a intervencionismus Spojených států amerických ve snaze udržet ekonomiku v chodu. Nebo přinejmenším použít krizi k zavedení dalších tvrdých prostředků ‚strukturálního přizpůsobení‘.“ (Žižek 2009: 20) Variantou tohoto přístupu je předpoklad, že globální neoliberální kapitalismus je možné porazit pouze na jeho vlastní úrovni – tedy té globální – a to akcelerováním procesů globalizace (Deleuze, Guattari citováni in Hardt, Negri 2000: 206).

Druhou možností je hledat alternativní řešení, jako je pluralitní hegemonie či tzv. ekonomie difference (Gibson-Graham 2006) nebo komunitní ekonomie (Gibson-Graham 2007). Koncept komunitní ekonomie a možnosti jeho využití popisuje J. K. Gibson-Graham na základě vlastního výzkumu, jehož cílem bylo převést teoretické poznatky starších prací do praxe a ověřit tak možnosti jejich využití. Projekt proběhl v Austrálii, Spojených státech amerických a na Filipínách, v rámci prezentace výsledků ve sborníku *Politics and Practice in Economic Geography* je pozornost zaměřena pouze na první dva státy. Klíčem k pochopení tohoto přístupu je celková změna vztahu jednotlivců (aktérů a akterek na trhu) k sobě samým, ke svému okolí i ke kapitalistickému systému. J. K. Gibson-Graham využívá metodu Johna Kretzmanna a Johna McKnighta nazvanou ABCD,²³

založenou na tematizaci pozitiv na úkor negativ – zjednodušeně řečeno na vnímání sklenice jako poloplné, nikoli poloprázdné (Gibson-Graham 2007: 111). Výzkum probíhal ve vyloučených lokalitách s vysokou nezaměstnaností, jejichž obyvatelé a obyvatelky byly zpravidla frustrováni, vnímali sami sebe jako oběti a typickým pocitem byly zlost, strach či deprese (Gibson-Graham 2007: 108).

Prvním krokem bylo tedy změnit tento přístup a poukazovat na schopnosti obyvatel a obyvatelek, jejich možný rozvoj a přínos pro celé společenství, otevřít se způsobům řešení nepříznivého ekonomického stavu daných oblastí alternativním ke konvenčním kapitalistickým odpovědím (investiční pobídka, snaha o vytvoření pracovních míst atd. – Gibson-Graham 2007: 108n). Spolu s tím bylo důležité (nikoli shora, ale ve vzájemné komunikaci) poukázat na skutečnost, že většina aktivit, kterým se lidé během dne věnují, patří do sféry nekapitalistických činností (Gibson-Graham 2007: 112). Šlo tedy o to vůbec zviditelnit jiné než kapitalistické ekonomické formy, které mohou lidi uspokojovat i přesto, že jsou v konvenčním kapitalistickém systému „neúspěšní“. Avšak ještě důležitější než konkrétní podoba těchto činností byl proces jejich hledání a zviditelnění založený na vzájemné komunikaci (c.d.). Cesta k dekonstrukci kapitalismu, kterou na základě tohoto výzkumu J. K. Gibson-Graham nabízí, tedy není vedena závisť či nenávistí vůči kapitalismu, ale spočívá v pozitivní změně fungování komunit založené zejména na zviditelnění a oceňování nekapitalistických ekonomických praktik a schopností jednotlivců, které se nezakládají na kapitalistických hodnotách individuálního zisku, ale na kolektivním zájmu na rozvoji komunity. Abychom mohli postupně (a možná jen nepřímo) měnit systém, musíme se nejdříve změnit sami – jak uvedla jedna z respondentek v rámci výzkumu: zatímco dříve byla vůči lidem ve svém okolí podezřívavá, nedůvěřovala jim a stranila se jich, po několika setkáních se vůči svému okolí otevřela a začala být mnohem tolerantnější (Gibson-Graham 2007: 114).

Otázky, které jsme si v závěru článku položili, jsou samozřejmě velice komplexní a rozsah tohoto článku neumožňuje více než stručný nástin některých odpovědí. Cílem článku bylo ukázat, že feministická politická ekonomie (resp. jedna z jejích variant) nabízí otevření nového diskursivního prostoru, tematizaci různých modelů ekonomických vztahů, a tedy i komplexnější pohled na společenskou realitu. Propracovaný analytický aparát jí umožňuje tematizovat i ty oblasti a ekonomické vztahy, které jsou pro konvenční (neo)liberální ekonomické teorie neviditelné. Může proto inspirativním způsobem přispět k hledání takových řešení ekonomické krize, která budou citlivá k dopadům na jednotlivé společenské skupiny – a také k dopadům na ekonomický i společenský systém jako celek.

Literatura

- Barša, P., Císař, O. 2004. *Levice v postrevoluční době: občanská společnost a nová sociální hnutí v radikální politické teorii 20. století*. Brno: CDK.
- Beauvoirová, S. 1966. *Druhé pohlaví*. Praha: Orbis.
- Best, J. 2006. „Civilizing Through Transparency: The International Monetary Fund.“ Pp. 134–145 in Seabrooke, L., Bowden, B. (eds.). *The Global Standards of Market Civilization*. London: Routledge.
- Bhagwati, J. 2004. *In Defense of Globalization*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Bourdieu, P. 2000. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Eisenstein, Z. (ed.). 1979. *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*. New York – London: Monthly Review Press.
- Engels, B. 1949. *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Praha: nakladatelství Svoboda.
- Foster, J. B., Magdoff, F. 2009. *Velká finanční krize: příčiny a následky*. Všeň: Grimmus.
- Fraser, N. 2009. „Feminismus, kapitalismus a lest dějin.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 10, č. 2: 1–9.
- Gibson-Graham, J. K. 2006. *The End of Capitalism (As We Knew It): A Feminist Critique of Political Economy*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Gibson-Graham, J. K. 2007. „Cultivating Subjects for a Community Economy.“ Pp. 106–118 in Tickell, A., Shepard, E., Peck, J. (eds.). *Politics and Practice in Economic Geography*. London – Los Angeles: SAGE.
- Gilliganová, C. 2001. *Jiným hlasem: O rozdílné psychologii žen a mužů*. Praha: Portál.
- Grosz, E. 1990. *Jacques Lacan. A Feminist Introduction*. London – New York: Routledge.
- Hall, S. (ed.). 2003. *Representation: Cultural Representation and Signifying Practices*. London: Open University Press.
- Harding, S. 1986. *The Science Question in Feminism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hardt, M., Negri, N. 2000. *Empire*. Cambridge, MA – London: Harvard University Press.
- Hauser, M. 2007. *Prolegomena k filosofii současnosti*. Praha: Filosofia.
- Hebdige, D. 1979. *Subculture, the meaning of style*. London: Methuen.
- Hochschild, A. 2008. „Láska a zlato. Globální řetězce péče.“ Pp. 107–128 in Hrubec, M. (ed.). *Sociální kritika v éře globalizace. Odstraňování sociálně-ekonomických nerovností a konfliktů*. Praha: Filosofia.
- Hennessy, R. 1993. *Materialist feminism and the politics of discourse*. New York/London: Routledge.
- Kiczková, Z. 1999. „O čom sa diskutuje vo feministickej etike.“ Pp. 129–138 in *Filozofia výchovy a problémy vyučovania filozofie*. Bratislava: Slovenské filozofické združenie IRIS.
- Kiczková, Z., Szapuová, M. 2005. „Rovnosť príležitostí cez prizmu etiky starostlivosti, alebo i starostlivosti ako sociálnej a politickej praxe.“ *Sociální práce/Sociálna práca*, roč. 4, č. 3: 56–70.
- Kolářová, M. 2008. „Na křižovatkách nerovností: gender, třída a rasa/etnicita.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 9, č. 2, pp. 1–10.
- Laclau, E., Mouffe, C. 2001. *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics. Second Edition*. London – New York: Verso.

- Lenin, V. 1949. *Imperialismus jako nejvyšší stádium kapitalismu*. Praha: nakladatelství Svoboda.
- Malos, E. (ed.). 1980. *The Politics of Housework*. London: Allison & Busby.
- Mansbridge, J. 1998. „Feminism and Democracy.“ Pp. 142–158 in Phillips, A. (ed.). *Feminism and Politics*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Mouffe, C. 2005. „Feminism, Citizenship and Radical Democratic Politics.“ Pp. 74–89 in *The Return of the Political*. London – New York: Verso.
- Odi, P. 2007. *Gender and Work in Capitalist Economies*. New York: McGraw-Hill.
- Okin, S. M. 1987. „Justice and Gender.“ *Philosophy and Public Affairs*, Vol 16., No. 1: 42–72.
- Peterson, V. S. 2003. *A Critical Rewriting of Global Political Economy: Integrating Reproductive, Productive and Virtual Economies*. London – New York: Routledge.
- Pilcher, J., Whelehan, I. 2004. *50 Key Concepts in Gender Studies*. London – Thousand Oaks, Calif. – New Delhi: SAGE Publications.
- Ravenhill, J. 2008. *Global Political Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Resnick, S. A., Wolff, R. D. 1982. „Marxist Epistemology: The Critique of Economic Determinism.“ *Social Text*, No. 6 (Autumn, 1982): 31–72.
- Robinson, W. 2009. *Teorie globálního kapitalismu*. Praha: Filosofia.
- Said, E. 2003. *Orientalism*. London: Penguin. (Česky Said, E. W. 2008. *Orientalismus: západní koncepce Orientu*. Praha – Lito-myšl: Paseka.)
- Tong, R. 1995. *Feminist Thought. A Comprehensive Introduction*. London: Routledge.
- Vickers, J. 1991. *Women and the World Economic Crisis*. London: Zed Books.
- Vránová, V. 2009. „Na svět přijdou ‚Lašákovy děti‘. Letušky bojují proti ekonomické krizi těhotenstvím.“ [online]. Dostupné na: <http://ona.idnes.cz/na-svet-prijdou-lasakovy-deti-letusky-bojuji-proti-ekonomicke-krizi-tehotenstvim-g29/-/ona_deti.asp?c=A091023_120759_ona_deti_ves>. Naposledy navštíveno 31. 1. 2010.
- Young, I. M. 2008 „Serialita genderu: úvahy nad ženami jako sociálním kolektivem.“ *Sociální studia*, č. 1: 121–142.)
- Žižek, S. 2009. *First as Tragedy, Then as Farce*. London – New York: Verso.
- 5** Která na rozdíl od placené práce „není nikdy hotova“ (Tong 1995: 95).
- 6** Srovnej Tong 1995: 118–120.
- 7** Jak ji pojímáme v tomto článku.
- 8** Na význam rozvojových studií pro zkoumání vztahu feminismu a světové ekonomické krize poukazuje i sborník *Women and the World Economic Crisis* (Vickers 1991).
- 9** Podrobněji k problematice intersekcionality – včetně možných významů tohoto pojmu a otázky jeho aplikace v českém kontextu viz Kolářová 2008.
- 10** Podrobněji viz Lenin 1949.
- 11** Strukturalistický přístup tedy vychází z předpokladu, že k současnému globalizovanému světu je třeba přistupovat jako k poslednímu stadiu ekonomického imperialismu. V rámci tohoto přístupu můžeme vysledovat dva proudy: Teorie světových systémů říká, že svět je potřeba vnímat jako rozdělený na regiony tvořící ekonomické centrum, ekonomickou periferii a „poloperiferii“. Teorie závislosti je oproti tomu založena na předpokladu, že „pokračující pokřivený vývoj určitých zemí je důsledkem nutnosti bránit podmínky, které vytvořily vývojovou trajektorii ekonomiky rozvinutých států“ (Ravenhill 2008: 38).
- 12** Ve snaze obstát v cenové válce jsou tak porušovány ekologické i etické standardy (Bhagwati 2004: 12). V souvislosti s feministickou politickou ekonomikou je třeba uvést především vykořisťování žen v továrnách ve „třetím světě“.
- 13** J. K. Gibson-Graham srovnává postavení pojmu kapitalismus s postavením jiného holistického vyjádření společenské struktury – patriarchátu. Tento pojem – na rozdíl od kapitalismu – se podle ní stal spíše předmětem zneužívání a jeho explikační funkce je více než problematická (Gibson-Graham 2006: 2).
- 14** Pojem falo(go)centrismus je inspirován dílem J. Lacana a J. Derridy. Na rozdíl od staršího pojmu androcentrismus se zaměřuje především na symbolický řád (Pilcher, Whelehan 2004: 1, 123).
- 15** E. Laclau a C. Mouffe hovoří v této souvislosti o „komo-difikaci veškerého společenského života“ (Laclau, Mouffe 2001: 161n).
- 16** Pojem „production“ vycházející z Marxova termínu „Produktion“, překládáme v souladu s výkladem Michaela Hausera českým slovem „produkce“. M. Hauser v této souvislosti zdůrazňuje, že ani původní Marxův pojem se nevztahoval pouze na materiální výrobu, ale také na nemateriální druhy lidské činnosti (podrobněji viz Hauser 2007: 37).
- 17** Na problematickou definici pojmu třídy vycházející z ekonomického redukcionismu upozorňují i Ernesto Laclau a Chantal Mouffe. Podle J. K. Gibson-Graham však jejich teorie má tu slabinu, že se ekonomickou sférou explicitně nezabývá, jejich teorie zůstává omezena na tematizaci sociální jako totality mnoha různých diskursů (Gibson-Graham 2006: 38; Laclau, Mouffe 2001: 105–114).
- 18** Podobnou definici nabízí i Jadgish Bhagwati, který říká, že ekonomická globalizace je založena na integraci národních ekonomik do mezinárodní ekonomiky skrze obchod, přímé zahraniční investice, krátkodobé toky kapitálu, me-

Poznámky

1 Srovnej Bourdieu 2000.

2 Který sám vztahy žen a mužů v rodině explicitně tematizoval (viz Tong 1995: 101–105; srovnej Engels 1949).

3 Což však neznamená, že by byla třídí analýza pro feminismus irrelevantní jako inspirační zdroj. Například Iris Marion Young (Young 2008) používá v souvislosti s otázkou pojmání žen jako kolektivity pojem série, který J.-P. Sartre původně použil právě v souvislosti s třídou.

4 A explicitněji také představitelky liberálního feminismu – např. Susan M. Okin (Okin 1987: 43).

zinárodní přesun dělníků/dělnic a lidstva obecně a technologií. Jiným fenoménem je podle něj globalizace kulturní (která je však s ekonomickou globalizací propojena) a globalizace komunikace, která ekonomickou globalizaci prohlubuje (Bhagwati 2004: 3n).

19 Jako další problematické oblasti uvádí J. Bhagwati v návaznosti na feministické bádání neplacenou práci v domácnosti, která není zahrnuta do konvenčních ekonomických ukazatelů, rozdílné dopady globalizace a liberalizace trhů na tradičně mužskou a tradičně ženskou práci, dopady obchodních úmluv a vytváření exportních zón na ženy a v neposlední řadě i roli Mezinárodního měnového fondu, Světové banky a Světové obchodní organizace (Bhagwati 2004: 79–89).

20 Nancy Fraser ve své stati *Kapitalismus, feminismus a lest dějin* analyzuje paradoxní roli feminismu v posilování legitimacy neoliberálního kapitalismu (Fraser 2009: 5–7).

21 Dick Hebdige v souvislosti se vztahem dominantních/hegemonních společenských skupin a subkultur podobně tematizuje otázku komodifikace a ideologické inkorporace. Uvádí příklady subkultur, mod, punk a glitter rock, a strategií začlenění těchto subkultur do dominantního významového rámce. Tento proces podle něj nabývá dvou forem: 1. forma komodifikace: přeměna znaků subkultury (oblečení, hudba atd.) na objekty masové produkce; 2. ideologická forma: „nálepkování“ a redefinice deviantního chování ze

strany dominantních skupin – policie, médií či justice (Hebdige 1979: 94).

22 A jiné autorky hlásí se k programu socialistického feminismu (viz Eisenstein 1979).

23 Asset-Based Community Development – rozvoj komunity založený na jejích silných stránkách.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2010

Veronika Šprincová ukončila magisterské studium genderových studií na FHS UK v roce 2009. V současné době je doktorandkou v Ústavu politologie FF UK. Ve své odborné činnosti se zaměřuje především na otázku žen v politice, feministickou politickou filosofii a koncept postfeminismu. Korespondenci zasílejte na adresu: veronika_sprincova@yahoo.com.

Miroslav Jašurek studuje v doktorském studijním programu v Ústavu politologie FF UK a vede semináře zaměřené na současnou feministickou politickou filosofii na katedře genderových studií FHS UK. Ve své odborné činnosti se zaměřuje na teorii demokracie, kritické teorie společnosti a feministickou politickou filosofii. Korespondenci zasílejte na adresu: jasurek@googlemail.com.